36. Українська поезія під судом КГБ: кримінал. справи Ірини та Ігоря Калинців / упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцев. 2-ге вид. Львів: Афіша, 2004. 572 с.
37. **Шейміна Н. М.** Участь дніпропетровців у дисидентському русі України (1960–1985 рр.). Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2015. Вип. 13. С. 121–133.
38. **Широкова І. В.** Каральна психіатрія в СРСР: наука на службі у держави (1960–1980). Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2012. Т. 130. С. 33–36.
39. **Birch I.** The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956. London : Ukrainian Information Service, 1971.
40. **Farmer Kenneth.** Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague-Boston: London, 1980.

Надійшла до редкол.: 27.12.2019

Прорецензовано: 30.12.2019

УДК 930.85

DOI:10.33287/11943

РАДЯНСЬКИЙ САТИРИЧНИЙ КУПЛЕТ 1950–1980-Х РР.: ТЕМАТИКА ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

О. Ю. Коломоєць

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розкрито особливості явища сатиричного куплету на радянській естраді 1950–1980-х рр. Висвітлено шляхи потрапляння куплету до аудиторії, тематику сатири у куплетах. Показано, що сатира не оминала гострих тем і нагальних проблем радянського суспільства.

Ключові слова: сатира, куплет, естрада, Б. Бенціанов, П. Рудаков.

The article reveals the features of the phenomenon of a satirical couplet on the Soviet stage of the 1950-1980s. The lack of research on this subject in modern historical science is explained by a biased attitude towards Soviet culture in general as a fully determined by official ideology and censorship. It is shown that in the Soviet satire the role of the personalities of the entertainment artists and their creative manner was great. The entertainment duets of P. Rudakov and V. Nechaev, A. Shurov and N. Rykunin, as well as such artists as B. Bentsianov, A. Belov, I. Nabatov were all-Union known. As a rule, in the genre of satirical couplet, they worked for decades (almost their entire creative life), having constant success. It was extremely important to use familiar for audience, popular songs, as the basis for the couplet and perform with high-quality musical accompaniment. The ways of getting the couplet to the audience are reflected in the article. It is noted that the viewer could get acquainted with the works in the genre of satirical couplet at concerts, both solo and divertissement, and until the end of the 1960s. - on television, since variety satirical acts were a mandatory component of the holiday TV broadcast «Goluboy Ogonyok». Interest in the genre of couplet and satire content led to the appearance of official records on gramophone records and amateur tape recordings. The subject of satire

in couplet is disclosed. It is shown that satire did not bypass the hot topics and urgent problems of Soviet society, among which - poor quality of services, shortage of goods, bureaucracy, bribery, miscalculations of the state power in the development of agriculture and industry, and even censorship. At the same time, the satirical works themselves, of course, passed a sieve of censorship, which reduced their severity and topicality.

Keywords: satire, couplet, stage, B. Bentsianov, P. Rudakov.

Сатиричні куплети досі не ставали предметом історичних досліджень. Це пов'язано як із об'єктивними причинами (важкодоступністю джерел), так і з певним упередженим ставленням до радянської сатири, а саме перебільшенням ролі цензури. Склалася думка, що сатира відображає не суспільство, в якому створювалася, а лише цензурну політику держави. Наприклад, у дослідженні М. Столяр, присвяченому радянській сміховій культурі із артистів-сатириків аналізується лише творчість Аркадія Райкіна (побіжно згадуються також Г. Хазанов, Р. Карцев, В. Льченко та інші). Очевидно, це обумовлено тим, що творчий доробок А. Райкіна зберігся у низці теле- і кінофільмів («Чарівна сила мистецтва», «Люди і манекени» тощо). Дослідниця показує неоднозначну роль цензури, відзначаючи, що ідеологічні заборони сприяли розвитку більш тонкого, інтелігентного гумору [20, с. 274]. Проте значна частина її дослідження побудована на матеріалі народної творчості, анекдотів чи частушок. Водночас відзначимо, що сатиричний жанр у досліджуваний період був надзвичайно популярним, що свідчить про те, що він все-таки відповідав на запити суспільства, розкривав актуальні теми.

Зауважимо, що до сатири на естраді, зокрема сатиричних куплетів, не можна застосовувати той самий підхід, що й до пісні взагалі, у якій є автор слів (поет), композитор і виконавець, внесок якого найменший, бо він лише втілює у життя задум авторів. На естраді основним творцем номеру є виконавець. За словами Бена Бенціанова, естрадна програма створюється виконавцями на 60–70% [5, с. 88]. Ім'я автора тексту майже ніколи не називається, іноді артист навіть свідомо «привласнює» собі авторство. Наприклад, у номері, який прозвучав у випуску «Голубого огонька» 1 травня 1966 р. у виконанні Б. Бенціанова: «Как провожают пароходы? Совсем не так, как поезда. Мотив вот этой песни модной запомнить смог я без труда. Слова другие написал я, две ночи, правда, просидел. И для куплетов только взял я от этой песенки припев» [15].

Творча манера артиста була його візитною карткою, що відбивалася на будь-якому тексті, що виконувався. Надзвичайно важливим був музичний супровід, який ставав частиною образу артиста, робив

його більш впізнаваним. Так із концертино (невеличкою цирковою гармошкою) та гітарою виступали одні з найвідоміших естрадних куплетистів 1950-х – початку 1960-х рр. П. Рудаков та В. Нечаєв. Пізніше П. Рудаков співпрацював із С. Лавровим (гітара), а також з Б. Баріновим (концертино). Мелодія їх виступів часто була тією ж самою, запозиченою із циркових вистав (інколи використовувалися й інші мелодії). Співали чи промовляли текст обидва партнери. В дуеті О. Шуров – М. Рикунін Рикунін тільки співав, а Шуров грав на фортепіано і підспівував. Дует використовував мелодії популярних пісень, наприклад «Ива», відомої у виконанні М. Крісталінської. Нарешті, Б. Бенціанов виступав у супроводі інструментального тріо (під керівництвом піаніста-віртуоза С. Кагана) чи квартету «Ритм» (піаніст – Я. Штрамер, а також музиканти В. Понаровський, С. Стрельцов, М. Корженевич тощо).

Музика у номерах Б. Бенціанова майже завжди використовувалася із популярних тоді пісень у виконанні М. Крісталінської, О. Воронець, В. Толкунові, Л. Зикіної, В. Макарова тощо. Використання фрагментів тексту оригіналу підсилювало впізнаваність. Наприклад, куплети про високі ціни на автомобіль «Волга», що співалися на мотив відомої пісні, містили текст: «Растет цена «Волги», конца и края нет. А я залез в долги, чтоб сесть за руль «Волги» и, может быть, сяду через семнадцать лет» [7]. Інший приклад: у куплетах на пісню «За туманом»: «Понимаешь, это просто, очень просто, но в квартире коммунальной номер пять бабка Фекла очень остро, очень остро анонимки любит на жильцов писать: «А тут у нас пенсионеры, пионеры, инженеры – все мошенники, шпионы и враги. Так пошлите, так пошлите всю квартиру за туманом и за запахом тайги» [2].

Публіка могла почути сатиричні куплети перш за все на концертах: збірних, сольних, урядових і святкових. В залежності від категорії артисти естради мали право на сольний виступ у одному чи двох відділеннях. Із поширенням телебачення естрадних артистів можна було побачити у «Голубых огоньках», що з'являлися в ефірі досить часто (новорічні, листопадові, першотравневі, до 8 березня та інших знаменних дат) і проводилися у демократичному форматі «телекафе», тобто артист не був відокремлений від публіки. Регулярно виступали у 1960-х артисти-розмовники – А. Райкін, Л. Мирон та М. Новицький, Ю. Тимошенко та Є. Березін, а також куплетисти – П. Рудаков із різними партнерами, О.Шуров та М. Рикунін, Б. Бенціанов, І. Набатов, А. Белов тощо. В 1970-х рр. куплетистів припинили запрошувати до цих передач. Крім того, куплети записувалися на платівки (офіцій-

но) та магнітну стрічку (неофіційно). Запис на платівки здійснювала «Мелодия», а раніше, у 1950-х, артіль «Пластмасс» (Ленінград) та артілі в інших містах СРСР. Таким чином збереглися окремі куплети у виконанні О. Блехмана та окремі записи дуетів В. Нечаєв – П. Рудаков, О. Шуров – М. Рикунін.

Магнітофонні записи з'являються у 1970-х рр. Якість їх, як правило, не ідеальна, до того ж, на момент, коли стала можливою оцифровка записів, вони вже постраждали від часу. Фактично єдиний артист, магнітофонні записи якого доступні сьогодні – це Б. Бенціанов. В тому чи іншому вигляді збереглося 17 його концертів, в тому числі в Дніпропетровську та в Євпаторії. Записи містять понад сто окремих творів.

Також слід коротко розглянути питання про «тривалість життя» куплета. З одного боку, були зловоденні куплети. Особливо цим відзначився дует Рудакова та Нечаєва, які часто працювали на концертах при з'їздах, нарадах, де куплети писалися за матеріалами доповідей, за декілька годин до виступу. З іншого боку, чимало прикладів, коли куплети «жили» десятками років із незначними змінами у тексті. Приклад – сатирична пісня «А поезд шел в Чикаго», яку виконували Шуров і Рикунін, була написана у 1949 р. Через двадцять років, у 1969 р., вона з'являється у стрічці «Новогоднее похищение» (незважаючи на явні згадки 1940-х рр., зокрема про чечітку у кіно) [3].

Тематика куплетів була досить широкою, окрім звичного викриття соціальних вад (пияцтва, міщанства), у них підіймалися достатньо гострі теми. В одній сатиричній пісні могло бути охоплено декілька тем. Це, перш за все, бюрократія. Б. Бенціанов виконував куплети із текстом: «А дождь сквозь крышу льет, проходят дни и вот... пишет райжилуправление, что железа нет и просит горжилуправление сверху дать совет» і так далі. Поступово артист збивався на текст «У попа была собака», підкреслюючи нескінченність вітчизняної бюрократії [1]. Іншим прикладом може слугувати куплети, які Б. Бенціанов та низка інших артистів виконували із рефреном «хочешь стой, а хочешь падай»: «С переломанной ногой я к врачу приполз со стоном. Говорит он мне: «Больной, вы не нашего района. Не приму вас нипочем, уж такой у нас порядок – раз сломали не в своем, то хочешь стой, а хочешь падай»» [21].

Часто критикувалася сфера послуг. Б. Бенціанов виконував куплети на мелодію пісні «От зари до зари»: «Сотни добрых услуг, к нам любовью горя, оказать обещает нам фирма «Заря». В середине апреля ремонт заказал, и я ждал тот ремонт за кварталом квартал. От

зари до зари ждал я фирму «Заря», рухнуло мій стілець в середині грудня» [14]. Цей же артист мав у своєму репертуарі сатиричну пісню на мелодію «А я говорю», де йдеться про труднощі виготовлення одягу в ательє. Перша спроба пошити костюм закінчилася тим, що «Никак, говорю, в піджак, говорю продеть не могу я руки. Она говорит, – Ну что ж, – говорит, – возможно, что это брюки». Друга спроба виявилася не надто кращою: «Костюм говорю, не мой, говорю. А чей, –говорит, – дядин? Так он, говорю, большой, говорю. Она говорит, – сядет. Так в нем говорю, вот-вот, говорю, быть пугалом у сарая. Она говорит, – сойдет, – говорит, – вы тоже не Магомаев» [9].

Зачіпали куплетисти і питання заробітної платні радянських громадян. Б. Бенціанов та інші артисти-сатирики виконували куплети із рефреном «вот тут начнется самое смешное», де були, зокрема, і такі рядки: «Однажды врач зарплату получил. Узнав об этом, воры не дремали и, нужную минуту улучив, зарплату у бедняги отобрали. Когда ж они домой примчатся вскачь, чтоб разделить добычу меж собою, увидят, сколько получает врач – вот тут начнется самое смешное» [18]. Б. Бенціанов виконував куплети на мелодію пісні «Хороши вечера на Оби» із таким текстом: «Инженер служит в цехе лет пять, получает он сто двадцать пять. Брат его – гармонист из пивной по три сотни приносит домой и смеется – зря время не трать, научись на гармошке играть» [13].

Не оминали сатирики й питання цін. П. Рудаков та С. Лавров у новорічному випуску «Голубого огонька» виконували куплети на мелодію «Ой снег, снежок, белая метелица»: «Что ни день, сдает в продажу холодильники завод, но народ их, прямо скажем, втрое больше ждет и ждет. Ой, снег, снежок, белая метелица... Холодильник – не поллитра, на троих не делится» [8].

Значна кількість куплетів була присвячена проблемам мешканців новобудов. Ще у 1950-х рр. П. Рудаков та В. Нечаєв виконували куплети із рефреном «с обратной стороны»: «Живу я в новом доме, согласен на обмен. Здесь все отлично, кроме на редкость тонких стен. Вчера я над кушеткой прибил портрет жены, а гвоздь прибил соседку с обратной стороны» [17]. Б. Бенціанов у 1970-х рр. виконував куплети на мелодію пісні «Замечательный сосед» із наступними рядками: «Вот я в новый дом вселился, был доволен всем вполне, одному лишь удивился – нет розеток на стене. Их решили почему-то у паркета размещать, и теперь, как только утро, лезу бриться под кровать» [12].

Поряд із іншими соціальними лихами сатира засуджувала хабарі, кумівство. О. Шуров та М. Рикунін виконували куплети на

мелодію пісні «Ива»: «Чтоб купить для дома холодильник новый, продавцу знакомый сунул пять целковых и ушел с позором – тот не принял взятку... Не давай пятерку, а давай десятку» [4]. В репертуарі Б. Бенціанова були куплети на мелодію пісні «Просто я работаю волшебником» із таким текстом: «Тюткин развалил один завод и еще четыре учреждения, но номенклатурный он – и вот в трест он получает назначение. Почему, дружок? А потому столько лет он у страны нахлебником – друг его работает, где-то там работает волшебником» [16].

Стан сільського господарства і промисловості нерідко ставав мішенню для сатиричних куплетів. У вже згаданому номері П. Рудаков та С. Лавров співали: «Сколько раз критиковала предприятия печать: дескать, гонят план по валу, чтоб товар потом списать. Ой снег, снежок, белая метелица... Пишут, пишут, а Госплан ни мычит, ни телится» [8]. Дует П. Рудакова і В. Нечаєва виконував і такий куплет: «На заводе Лихачева есть проект машины новой. И чертеж есть, и макет, а машины новой нет» [11]. Б. Бенціанов на мотив пісні «Аист» виконував куплет: «Весной в колхозе нет ни крошки кормов второй уж год подряд. Коровы тощие, как кошки, встречая аистов, мычат: «Аист, милый аист, зимой гнездом твоим питались. Спасибо, аист! Спасибо, птица, что помогла перекрутиться» [19].

Слід зауважити, що сатиричні куплети зрідка критикували навіть цензуру. Б. Бенціанов виконував мініатюру, поєднану з куплетами, під назвою «Дурак опаснее врага», яка була побудована на тому, що артиста перериває телефонними дзвінками чиновник на ім'я Ксенофонт Дормідонтович, змушуючи замінювати сатиру на гумор, висловлюватися «інтелігентніше». Спочатку артист «пом'якшує» тексти, наприклад, проспівавши: «С женой я как-то вышел в город, супругу пьяный оскорбил. А я, схватив его за ворот, ему как следует влепил», змушений замінити останній рядок на «на день рожденья пригласил». Однак далі його «виправлення» роблять зміст більш відвертим: «Стоял я в очереди как-то сапожки женские купить... [Лунає телефонний дзвінок, артист відповідає] Да-да? Я искажаю факты? Очередей не может быть? Ну что ж, согласен, как угодно, очередей простыл и след, иду к прилавку, все свободно, народу нет, сапожек нет». Номер закінчується тим, що, відповідаючи на черговий дзвінок, артист говорить: «Не понял. Как я смею? Мне наша честь не дорога? Так я скажу еще точнее – дурак опаснее врага» [10].

У випуску «Голубого огонька», присвяченому наданню Москві звання «місто-герой», Б. Бенціанов виконував куплети на мелодію

пісні «Бирюсинка», закінчуючи їх такими рядками: «Разрешим мы все вопросы, в том у нас сомнения нет. Но я заметил, кто-то косо там смотрел на наш квинтет. Если это из начальства, значит мне несдобровать, но начальство я по штату должен был критиковать. Если я еще хоть полчаса о нем куплеты буду петь на голоса, то нас пошлют с концертами за речку Бирюса!» (р. Бірюса знаходиться у Сибіру) [6]. П. Рудаков та С. Лавров закінчували куплети на мелодію «Снег, снежок, белая метелица» такими рядками: «Ждали мы приказа сверху, что петь можно, что нельзя. Слышим, – пойте без проверки только правду и не зря. Ах, снег, снежок, белая метелица... Вышли, спели, что хотели, аж самим не верится!» [8]

Таким чином, тематика радянського сатиричного куплету 1950-х – 1980-х рр. була досить різноманітною, викриваючи такі особливості життя у СРСР, як дефіцит, низька якість послуг, хабарництво, бюрократія тощо. Популярність куплетів засвідчують збережені аматорські записи номерів, а також той факт, що артисти-куплетисти залишалися вірними жанру протягом кількох десятиліть свого творчого життя. Тож можна зробити висновок, що сатиричний куплет відповідав потребам суспільства в озвученні наявних проблем і недоліків. При цьому самі сатиричні твори, безумовно, проходили сито цензури, яка зменшувала їх гостроту і злободенність.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. А дождь сквозь крышу льет. Электронные аудио данные. URL: <https://zoop.su/?string=Бенцианов+Бен+А+дождь+сквозь+крышу+льет> (дата обращения: 25.08.2019)
2. А я еду за туманом. Электронные аудио данные. URL: <http://kkre-50.narod.ru/ben/zat.mp3> (дата обращения: 28.08.2019)
3. **Шуров А., Рыкунин Н.** Фрагмент фильма-концерта «Похищение». Электронные видео данные. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZIXqR0bjulI> (дата обращения: 12.08.2019)
4. Александр Шуров и Николай Рыкунин – сатирические куплеты «Песенка про иву» (1963). Электронные видео данные. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=t6orLuRxEfc> (дата обращения: 16.09.2019)
5. **Бенцианов Б. Н.** И все это вместе называется – жизнь. Роман-быль. СПб.: «Издательство «Левша. Санкт-Петербург»», 2004. 256 с.
6. Бирюсинка. Электронные аудио данные. URL: <http://e-kolmanovski.narod.ru/bi5.mp3> (дата обращения: 04.09.2019)
7. Волга. Электронные аудио данные. URL: <https://sorokam.ru/track/бен-бенцианов-волга-63b483c9806d9fa53fde687770bfc580> (дата обращения: 06.09.2019)
8. Голубой огонёк 1964 (Новогодняя ярмарка). Электронные видео данные. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lz5Mvbxeh4o> (дата обращения: 08.10.2019)
9. Грустная история. Электронные аудио данные. URL: <https://zoop.su/?string=-Бенцианов+Бен+Грустная+история> (дата обращения: 10.08.2019)
10. Дурак опаснее врага Электронные аудио данные. URL: <http://kkre-50.narod.ru/ben/dov.mp3> (дата обращения: 28.08.2019)